

Laky Teréz

A foglalkoztatás növelése Nyugat-Európában¹

E tanulmány első részében az Európai Unió foglalkoztatási helyzetéről, a foglalkoztatottság—munkanélküliség mértékének megváltoztatása érdekében tett erőfeszítéseiről, s a törekvéseket kísérő kétségekről lesz szó. A rövidesen megjelenő második rész foglalkozik a hazai adottságokkal, lehetőségekkel.

Az útkeresés a kormányok és az országok népességének kényszerű és keserves alkalmazkodása a munka világának visszafordíthatatlan változásaihoz. Mire számíthatunk? — ezt kísérlem meg felmérni a tanulmányban.

A fejlett országokban látványosan, de a kevésbé fejlettekben is egyre nyilvánvalóbban folyik a munka, pontosabban a létező és potenciálisan megteremthető kereső foglalkozások tartalmi és formai jegyeinek átalakulása.

Az Európai Unió, a tagországok egymástól független kísérletei után, most közös akciókkal keresi a kitörési pontokat az országonként ugyan jelentősen különböző, az Unió szintjén azonban makacsul magasnak tekintett, átlagosan 10 százalékos munkanélküliségből és a makacsul nem növekvő, átlagosan 60 százalék körüli foglalkoztatási szintről.

A 70-es évek drámai munkahelyvesztésén túl ugyanis a 90-es évek elején, az elhúzódó recesszió során további 5 millió állás veszett el, s ebből 1996-ig mindössze 2 milliót sikerült pótolni. A 15—64 évesekre számított foglalkoztatási ráta az elmúlt 20 évben nem nőtt és 1996-ban alacsonyabb volt, mint a 70-es évek közepén. (*Employment in Europe*, 1997, 27. old.)

A régi és az új munkahelyek

Európában egykor az volt a természetes, hogy ha valakit alkalmaztak valahol, és az illető rendszeren tette a dolgát, akkor akár nyugdíjas koráig ott dolgozhatott, s az adott munkahelyen érte el pályafutása csúcspontját. Esetleg ugyanott találhattak munkát a család más tagjai is, hasonló életkilátásokkal.

A nagy versenytársak, az amerikai és a japán elemzők szerint a munkaerőpiac mozdíthatatlanságának alapvetően a foglalkoztatottakat védő erős szabályok az okai: még mindig rendkívül drága, költséges a hagyományosan foglalkoztatott munkaerő, aminek költségeit jelentősen növelik a hosszú szabadságidők, a dolgozóknak járó különféle juttatások, az elbocsátás (a felmondási idő és a végkielégítés) drága volta, s ez önmagában visszatartja az új alkalmazottak felvételét.²

Pedig a hagyományos munkahelyek száma folyamatosan morzsolódik; a munkáltatókat a versenyképesség védelme az olcsóbb megoldások keresésére szorítja. A felkinált új munkalehetőségek egy vagy több, esetleg valamennyi elemükben eltérnek az eddig általánosnak, tipikusnak tekintett munkahelyektől. Gyűjtőnevük ezért is lett az „atipikus” munka.

Ide sorolódik a *részmunkaidő* (a törvényes — többnyire heti — munkaidőre számítottnál rendszeresen rövidebb idejű munkavégzés); a *meghatározott időre* (például egy-egy munkacsúcsra) szülő alkalmazás; az *önfoglalkoztatás* (ide sorolódhatnak a jogi személyiség nélküli kisvállalkozások dolgozó tulajdonosai, függetlenül attól, hogy vannak-e alkalmazottaik; a saját számlára dolgozók, a mezőgazdasági önállók, a termelő tevékenységet végző szövetkezetek dolgozó tagjai; a fentiek segítő családtagjai, valamint a fentieknél foglalkoztatott szakmunkástanulók és alkalmi dolgozók); valamint az *alkalmi* (kisegítő, szezonális) munkán foglalkoztatottak.

Az Európai Unió országaiban az elmúlt években az új — a megszűnt állások feletti — regisztrált többlet-foglalkoztatás lényegében csak az atipikus formákban jött létre. Arányuk évről évre nő. Az Európai Unió rendszeresen kiadott évi jelentése szerint 1995-ben a foglalkoztatottak 42,5%-a, 1996-ban 43,2% dolgozott a három, most már rendszeresen felmért, atipikusnak nevezett formák valamelyikében. A különböző formák elterjedtsége országonként jelentősen különbözik. (1. táblázat)

Azaz: a szervezett gazdaságban zsugorodik a hagyományos munkahelyek száma, s terjednek a kevésbé védett, munkavállalói jogokkal kevésbé körülbástyázott foglalkozások, anélkül azonban, hogy a regisztrált foglalkoztatottak száma nőne.

Egyúttal fogalmilag is kezd elválni egymástól a „foglalkoztatás” a „munkaviszony” és a „munkahely”. A nem is olyan régen még szinonimaként használható kifejezések már távolról sem jelentenek azonosságot: foglalkoztatott lehet valaki munkaviszony (munkahely) nélkül is (pl. önfoglalkoztatóként). Az Európa-szerte használatos, a foglalkoztatottság—munkanélküliség szintjét mérő, egyéni megkérdezésen alapuló statisztikai felmérésben a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) által ajánlott meghatározás értelmében foglalkoztatottnak minősül mindenki, aki a felmérés előtti héten „legalább egy órányi, jövedelmet nyújtó munkát végzett”.

Az egyre rugalmasabbá váló munkaerőpiac sem hozott azonban mindeddig érzékelhető változást a foglalkoztatásban.

Európa összefogott tehát, s megpróbál megoldásokat találni.

Bár a tagállamok 1997-ben a luxemburgi csúcsértekezleten nem fogadták el az előzetes, sokkal ambiciózusabb javaslatot, miszerint öt év alatt a foglalkoztatási szint 5%-kal (65%-ra) nőjön, a munkanélküliségi ráta 7%-ra csökkenjen (sőt, a fiatalok esetében a felnőttekénél jellemzően kétszeres ráta a

Atipikus foglalkozások aránya az Európai Unió tagországaiban 1985-ben és 1996-ban

	Részmunkaidő		Önfoglalkoztatás		Meghatározott idejű szerződés	
	1985	1996	1985	1996	1985	1996
	százalékaránya a foglalkoztatottak között					
Belgium	8,6	14,0	15,9	15,4	6,9	5,9
Dánia	24,3	21,5	9,9	8,3	12,3	11,2
Németország	-	16,5	-	9,4	-	11,1
Görögország	5,3	5,3	36,0	33,7	21,1	11,0
Spanyolország	5,8	8,0	22,6	21,5	15,6	33,6
Franciaország	10,9	16,0	12,6	11,3	4,7	12,6
Írország	6,5	11,6	21,5	19,8	7,2	9,2
Olaszország	5,3	6,6	24,1	24,8	4,8	7,5
Luxemburg	7,2	7,9	9,4	9,1	4,7	2,6
Hollandia	22,7	38,1	9,1	11,2	7,5	12,0
Ausztria	7,0	14,9	11,4	14,4	n.a.	8,0
Portugália	6,0	8,7	26,2	26,8	14,4	10,6
Finnország	8,2	11,6	13,4	15,1	10,5	17,3
Svédország	25,4	24,5	9,0	11,7	11,9	11,8
Egyesült Királyság	21,2	24,6	11,4	12,6	7,0	7,1
EU átlag:	10,8	16,4	13,1	15,0	9,0	11,8

Adatforrás: Employment in Europe, 1997, pp.117–132.

felére), elfogadták az 1998-ra szóló, a foglalkoztatás növelését célzó közös irányelveket.

A tagállamok azt vállalták, hogy országuk foglalkoztatási helyzetétől függően, az általuk meghatározott időn belül fokozatosan elérik a három legsikeresebb tagállam átlagát, illetve hogy az esélyt jelentő intézkedések a munkanélküliek minimum 20%-ára kiterjednek.

A közös EU irányelvek 4 fő területen jelölnek ki feladatokat.

Az *első* a munkanélküliek elhelyezkedési esélyeinek javítása, foglalkoztathatóságuk növelése. A munkanélküliek ellátására fordított — esetenként jelentős — összegekből a jövőben kevesebbet kívánnak fordítani a segélyezésre, és többet az ügynevezett aktív, a foglalkoztatást elősegítő intézkedésekre. Különösen a fiatalok esetében: mielőtt munkanélküliségük időtartama elérné a 6 hónapot, új kezdési lehetőséget kell számukra felajánlani: képzést, átképzést, munkavégzési gyakorlatot, állást stb. A felnőttek esetében a munkanélküliség 12. hónapja előtt kell hasonlóan intézkedni.

A *második* irányelv a *vállalkozások*, különösen a kis- és közepes vállalkozások indításához, az új alkalmazottak felvételéhez ígér fokozott segítséget, elsősorban működési és adminisztratív terheik csökkentésével.

Ugyancsak ösztönzik az *önfoglalkoztatóvá* válást, az eddigi módszereken túl (kisebb összegű hitelek, tanácsadás stb.) elsősorban az adók és a társadalombiztosítási járulékok csökkentésével.

Keresik az újabb foglalkoztatás lehetőségét a *helyi szinten*, valamint a *szociális szférában*, a létező kielégítetlen igényekre alapozva.

Mindez feltételezi az adók jelenlegi szintjének fokozatos csökkentését, esetleg a költségvetési politika felülvizsgálatát, elsősorban a munkaerő-költségek csökkentése érdekében, különösen a viszonylag alacsonyan képzett és alacsony bérszintű munkaerő esetében.

A harmadik irányelv a vállalkozások és alkalmazottak alkalmazkodó-képességének fejlesztését, a munkaszervezet és a munkavégzési módok modernizálását szorgalmazza.

A cél az, hogy a vállalkozások termelékenyebbek és versenyképesebbek legyenek, úgy, hogy egyúttal biztosítsák a rugalmasság és a biztonság egyensúlyát.

Figyelembe véve a foglalkoztatási formák egyre változatosabb voltát, biztosítani kell, hogy többféle szerződés-típus legyen alkalmazható, amelyek ugyanakkor garantálják a dolgozók megfelelő biztonságát.

A negyedik irányelv az egyenlő esélyek politikájának megerősítését hangsúlyozza: a férfiak és a nők, a munkaerőpiacról kiszorult vagy kivonult, de visszatérni szándékozók, valamint a hátrányos helyzetű rétegek tagjai számára.

A tagállamok vállalták, hogy országuk saját helyzetéhez igazodóan több évre szóló akció tervet készítenek, s teljesítéséről évről évre beszámolnak.³

Remények és kétségek

A siker reményét a gazdasági növekedés kilátásaira alapozzák. A számítások szerint a GDP 1997-ben 2.4; 1998-ban 2.8%-kal nő, s ennek együttes eredménye 2 millió új állás lehet. A munkanélküliség azonban várhatóan a foglalkoztatás növekedése esetén se csökken, mert időközben nő a munkavállalási korú népesség létszáma is. (*Employment in Europe*, 1997, 13. old.)

Mindenesetre Európa-szerte a legváltozatosabb akciókat kezdeményezik, vagy fejlesztenek tovább korábbiakat a foglalkoztatás bővítése érdekében. (Csupán néhány példa az EU kiadványaiban ismertetett, legjobbnak tekintett módszerek közül: Dániában a munkanélküli járadék folyósítását 7 évről 5 évre csökkentették, s a két évnél régebben munkanélkülieknek szakmai átképzésben kell résztvenniük. Több országban csökkentették a legkisebb jövedelmeket terhelő adókat, valamint — különösen tartósan munkanélküliek foglalkoztatása esetén — a tb-járulékot; Belgiumban az elsőként felvett — korábban munkanélküli — foglalkoztatott tb-járulék csökkentését kiterjesztették a második, ill. harmadik foglalkoztatottra is stb.).

A legjobb kezdeményezéseket az EU strukturális alapjai is támogatják.

A kétségeket leginkább kiváltó kérdés: hol tudnak létrejönni Európában a remélt újabb foglalkoztatási lehetőségek? (Hangsúlyozzuk, hogy itt csak Európáról lesz szó; a nagy versenytársaknál, az Egyesült Államokban és Japánban a feltétel-rendszer számos alapvető vonásban különbözik. Az összehasonlításra azonban itt nem lesz mód.)

Három területet tekintünk át röviden: a./a szervezett gazdaságot, b./a nem-piaci szabályok szerint működő (non-profit) szociális szférát, és c./ a háztartások gazdaságát.

a./A szervezett gazdaság foglalkoztatási helyzetét két metszetben vizsgáljuk. Az első: a foglalkoztatási szektorok (broad sectors) változása. A másik: a nagy és kis gazdasági szervezetek súlya, foglalkoztatási képessége.

Az Európai unió tagországainak foglalkoztatási szerkezete százalékban (1996)

	Mezőgazdaság	Ipar- és építőipar	Szolgáltatások
Belgium	2,7	27,6	69,6
Dánia	3,9	26,4	69,7
Németország	2,9	35,6	61,8
Görögország	20,3	22,9	56,8
Spanyolország	8,6	29,4	62,0
Franciaország	4,8	26,5	68,6
Írország	11,3	27,3	61,4
Olaszország	6,7	32,2	61,1
Luxemburg	2,4	23,0	74,5
Hollandia	3,8	22,9	73,3
Ausztria	7,4	30,3	62,3
Portugália	12,7	32,9	54,5
Finnország	7,9	27,1	65,0
Svédország	3,3	25,9	70,9
Egyesült Királyság	2,0	27,5	70,6
EU átlag:	5,1	29,8	65,1

Adatforrás: Employment in Europe 1997. pp. 117–132.

A foglalkoztatási szektorok változásainak trendjei

A munka világának változását talán a leglátványosabban a három nagy foglalkoztatási szektor: a mezőgazdaság (primer), az ipar-építőipar (szekunder) és a szolgáltatások (tercier) szektor arányváltozásai mutatják. Az egyes szektorokban a foglalkoztatottak aránya ma már a gazdasági fejlettség egyik alapvető mérőszáma: a mezőgazdaság nagy súlya az elmaradottságot, a szolgáltatásoké a modern, fejlett gazdaságot tükrözi. Elég a számokra pillantani: az Egyesült Királyságban a foglalkoztatottak 2, Luxemburgban, Belgiumban, Németországban 3%-ánál kevesebben dolgoznak a mezőgazdaságban; Görögországban több mint 20%. Az EU átlaga 5,1%. (Az OECD adatai szerint Törökországban 1994-ben még 45% volt a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya. (*Employment Outlook*.1996, 191 old.)

Ezzel szemben a keresők több mint 70%-a dolgozott a szolgáltatásokban Luxemburgban, Hollandiában, Svédországban, az Egyesült Királyságban; de 60%-nál kevesebb Portugáliában és Görögországban. Az EU átlaga 65,1%. (2. táblázat.)

A valaha úgyszólván minden gazdaság alapját jelentő mezőgazdaság ma már egyre kevesebb embert, emberi munkát kíván; a mezőgazdaság a gazdaságilag erősödő országok jó részében létszám-leadó.

Az ipari foglalkoztatás jellemzője, hogy a keresők mintegy 30%-a a szüntelenül fejlődő technikai színvonalon ma is jóval több terméket lenne képes előállítani, mint amennyit a fogyasztás igényel. (Egyebek között ez hajtja az iparilag fejlett országokat az új piacok elszánt keresésére.)

A fejlett országok — a fogyasztói társadalmak — polgára ma jellemzően szolgáltatásokat fogyaszt. A századfordulón még ruhát, cipőt, majd autót, lakást, fridzsidert, porszívót, mosó- és mosogatógépet, és fokozatosan minden, a tömegtermeléssel előállítható terméket megvásárló, egyre szélesebb, fizetőképes keresletű középosztályok tagjai a 40-es, 50-es évektől fokozatosan és egyre nagyobb mennyiségben szolgáltatásokat kezdtek vásárolni. A meglévő anyagi javak karbantartása, időszakonkénti cseréje mellett egyre többet költöttek utazásra, sportra, egészségük védelmére, szórakozásra, üzleti és banki szolgáltatásra. A kereslet változásának hatására bomlottak kisebb üzemekre a valaha tömegtermelő óriás-üzemek, s alakult át a foglalkoztatás struktúrája: a keresők legalább kétharmadát a fejlett országokban már a szolgáltatások foglalkoztatják. Mintegy egy-másfél évtizede azonban már a szolgáltatási ágak létszámfelvevő képessége is erősen lecsökkent.

A szolgáltatási ágak többsége üzleti alapon működik (kereskedelem, szállítás, bankok, biztosítók stb.), ahol a foglalkoztatottak számának növekedése lényegében a fizetőképes kereslet, az igények függvénye.

A szolgáltatások más ágaiban a költségvetés ráfordításai alakítják a foglalkoztatottság mértékét is. A társadalmi közös fogyasztást — az államigazgatást, az oktatást, az egészségügyet, a szociális ellátást, a környezetvédelmet, a rendvédelmet stb. — országonként esetleg eltérő mértékben, de alapvetően a költségvetésből működtetik. A bővítés, fejlesztés tehát az adókból történhet (amiket viszont az alacsonyabb, a foglalkoztatást ösztönző munkaerő-költségek érdekében csökkenteni javasolnak).

Természetesen több-kevesebb állás mindhárom szektorban létrejöhet; az évtizedes trendek azonban visszafordíthatatlanok.

A nagy-, a közép- és a kisvállalkozások munkahelyteremtése

A célul kitűzött 2 millió állás létrejöttét az Európai Unióban szektoroktól függetlenül, a kis- és középvállalkozások növekedésétől várják. (Rögtön előre kell bocsátani, hogy a méret szerinti kategorizálás eléggé sokféle. A leggyakrabban használt meghatározás szerint a mikrovállalkozások mérete 10 fősnél kisebb; a kisvállalkozás 10—50 fős, a középvállalkozás 50—250 fő foglalkoztatottat jelent, az utóbbiaknál a méretet a forgalommal is jellemzik). Az eltérő nemzeti meghatározásoktól függetlenül az Unió összehasonlítások a jelzett méret-kategóriákkal történnek, noha az 1996. évi statisztikák szerint az átlagos — kerekített — létszám ténylegesen a mikrovállalkozásoknál két fő, a kisvállalkozásoknál 20 fő, a közepes méretűeknél 90 fő volt. (*The European Observatory for SMEs, Fifth Annual Report, 1997, 14. old.*)

A tömegtermeléssel előállítható javak iránti kereslet csökkenése (és a szolgáltatások iránti kereslet növekedése) már évtizedek óta erőteljesen formálja a gazdasági szervezetek méreteit; egyre gyarapítva a kicsik számát.

A kis- és középvállalkozásokról szóló, fentebb idézett jelentés szerint az Európai Unióban 1996-ban csaknem 18 millió mikrovállalkozás (very small

enterprise) működött. Ebbe a kategóriába tartozott az összes vállalkozás 93%-a, s itt foglalkoztatták a vállalkozásokban alkalmazottak 33%-át. A több mint 1,1 millió kisvállalat további 21,1 millió főt alkalmazott (19%), a 165 ezer középvállalat pedig 15 millió főt (13,5%). A mikro, kis- és középvállalkozások együttesen a keresők mintegy kétharmadát foglalkoztatták. (A mintegy 35 ezer nagyobb vállalkozásnál 38,2 millió fő dolgozott, a keresők mintegy 34%-a.)

Érthető tehát a nemzetközi szervezetek — köztük az EU — régtől szorgalmazott, a kis- és középvállalkozások fejlesztését ösztönző programja, hiszen, ha az egy-két főt foglalkoztató mikrovállalkozások mindegyike csupán egyetlen további embert alkalmazna, az azonnal elviselhető szintre apasztaná az Unió 18 milliós munkanélküliségét.

A kis- és középmeretű vállalkozások számára azonban legalább olyan fontos a versenyképesség, mint a nagyoknak, tehát a költségek — köztük a munkaerőre fordított kiadások — alacsonyan tartása is, hiszen a saját kis piacukon is számolni kell a konkurenciával. A legkisebb — jellemzően családi — vállalkozások pedig alapvetően nem létszámbeli növekedésre, hanem a megélhetésre orientáltak. A haszonból csak annyit fektetnek be az üzlet fejlesztésébe, amennyit a konkurencia rájuk kényszerít; a tevékenységből elsősorban a család megélhetését szeretnék biztosítani, mégpedig a számukra mértékadó rétegek színvonalán. A családi vállalkozásba még jó üzletmenet esetén sem szívesen engednek be idegent; mint ahogy óvakodnak a banki hitelektől is, mert nem szeretik, ha „idegenek” belelátanak a vállalkozás (a család) gazdálkodásába.⁴

A tapasztalatok azt mutatják, hogy ez a tábor szaporodik ugyan, sőt a mikrovállalkozások gyarapodhatnak is, de létszámban csak a töredékük nő.

Lehet persze, hogy az állam által garantált foglalkoztatási kedvezmények többeket ösztönöznek egy-egy személy alkalmazására — legalábbis a kedvezmény időtartamára. A nemzetközi tapasztalatok tartós trendjei azonban arra intenek, hogy sem a családi (mikro-) vállalkozásoktól, sem a nagyokkal együtt a versenynek kitett kis- és középvállalkozásoktól nem várható a foglalkoztatás lényeges bővülése.

Ami várható, az — elsősorban a kevésbé fejlett országokban — az önfoglalkoztatók további szaporodása. Mint erről szó volt, az önfoglalkoztatók jellegzetesen azok a (hazai szóhasználat) kisvállalkozók, akiknél a tevékenység, a tradíciók, s nem utolsósorban a tőkehiány nem teszi lehetővé, hogy a háztartástól elkülönülő, önálló céget alapítsanak. Önként, vagy munkahely hiányában kényszerből várhatóan egyre többen választják ezt, a tevékenységhez legális formát nyújtó keretet; bár az sem kizárt, hogy mint eddig, eltekintenek tevékenységük legalizálásától. Noha munkákat vállalnak azért, hogy valamiből megéljenek, ezt sehol sem jelentik, s így hivatalosan nem minősülnek foglalkoztatottnak sem. (Erről, mint az egyik kulcsproblémáról, a későbbiekben részletesen is szó lesz.)

Munkahelyek a gazdaság „fő áramán” kívül

Már elég régtől folynak kísérletek arra, hogy ha versenynek kitett, profitorientált „igazi” gazdaság nem kínál munkaalkalmakat, akkor azon kívül keressék a kielégítetlen igényeket. Ilyen területnek ígérkezett mindenekelőtt a szociális ellátás, a rászorulókról — idősekről, betegekről, gyerekekről — gondoskodás.

Az Európa Tanács 1996-ban külön vizsgálatot kezdeményezett a gazdaság szociális szférájában a foglalkoztatási lehetőségek fejlesztésére. (A valamennyi tagországra kiterjedő vizsgálatban Magyarországról Frey Mária vett részt, aki a tapasztalatokat összegző könyvében (1997) részletesen ismerteti az európai törekvéseket felölelő német, valamint francia kísérleteket.) Az Európai Unió maga is kijelölte e szférát, mint ahol a foglalkoztatásra komoly esélyt lát.

Valóban: a szociális szféra szinte a korlátlan lehetőségek területe. Még a polgáira legnagyobb mértékben odafigyelő államokban is kiterjeszhető a gondoskodás, hiszen az egyének, a családok nagyon sokféle élethelyzetben szorulhatnak támogatásra. A non-profit szervezetek által vállalt tevékenységek — bármennyire ambiciózusak is — csak egy részét képesek ellátni a hajléktalannaknak, szegényeknek, elhagyottaknak, betegeknek.

A szélesebb körű, szervezettebb gondoskodás rendszeres munkaalkalmakat teremthet — ha a társadalom is hajlandó ennek költségeit vállalni.

A luxemburgi értekezlet előkészítéseként készített tanulmány (*Együttes jelentés a foglalkoztatásról*, 1997) számos kezdeményezésről számol be mint „legjobb gyakorlatról”, követendő példáról.

Ilyen például az Írországból a „Közösségi Foglalkoztatás” elnevezésű program. Ez lényegében részmunkaidős munkavégzés a szociális szférában. A több éve működő programban 1996-ban már 40 ezren vettek részt. A résztvevők a munkanélküli segéllyel legalább azonos, de annál nagyobb összegű támogatást is kaphattak, s megtarthatták az egyéb jogcímen járó támogatásaikat is. (A programot azóta módosították, s most a tartósan munkanélküliek foglalkoztatásának elősegítésére irányul.)

Az Egyesült Királyság egyik tervezett programja: a kormány kijelöli azokat a körzeteket, ahol különösen nagy a szociális leszakadás veszélye, s ezekben támogatja a „szociális vállalkozások” létrejöttét.

Példa úgyszólván minden társországból akad. A gazdasági előny mellett — azaz, hogy olyan területen teremtenek foglalkoztatást, ahol nagyok az igények, de a szóbajöhető ügyfélkörben kicsi a fizetőképes kereslet, s itt a szolgáltatásokért (a non-profit szervezeteknek) kifizetett díjak nem okoznak versenyhátrányt a piaci elvek szerint szolgáltatóknak — a szociális szféra valóban a munkaalkalmak tömegét kínálja; még ha többnyire csak alacsonyabb jövedelmű, részmunkaidős foglalkoztatás formájában is. (Más kérdés hogy a szociális ellátás színvonalát növelhetik a profit-orientált vállalkozásoknak nyújtott adókedvezmények is; s a sikeres cégek is hozhatnak létre munkahelyeket.)

A lehetőségek kihasználásának, a szociális szférában a foglalkoztatás jelentős bővítésének legfőbb akadálya azonban az, hogy ennek költségei jórészt a közösségeket, az állami, helyi költségvetést terhelik; miközben a kormányok az adócsökkentés lehetséges módjait mérlegelik. A kísérletek ezért óhatatlanul óvatosak és szűk körűek.

Reménybeli foglalkoztatók: a háztartások

Hasonlóan óvatos kísérletek történnek a háztartások foglalkoztatási szerepének növelése érdekében. A mai háztartások valóban széleskörűen beágyazódtak a társadalmi munkamegosztásba, s minél gazdagabb, fejlettebb egy ország, annál inkább. A nem is olyan régen még annyi mindenben önellátó

háztartások most vásárolnak: termékeket, szolgáltatásokat, s ha kell, munkát, főként a szervezett gazdaságtól, legálisan vagy néha illegálisan. Szolgáltatás-vásárlásaik egy részét azonban nem a hivatalosan szervezett, hanem a társadalmi kapcsolatok mentén szerveződő segítőkötől veszik. A tranzakció nem, vagy csak részlegesen illeszthető be a legális-illegális kategóriába, mert bár a (munka)jövedelmek után a legtöbb országban adózni kell, a többnyire segítő jellegű, rövid idejű tevékenységet nem kell a hatóságoknak bejelenteni.⁵

Az alkalmi, kisegítő, néhány órás háztartási szolgáltatások iránti igény tömegesedése — aminek gyakori területei a szociális szolgáltatási igények is — a városiasodó életforma, a nukleáris család, a szervezett munkahelyeken dolgozókkal szemben keményedő követelmények (mint például a munkaidőben a munkahelyen tartózkodás szigorú elvárása), és számos más, „civilizációs” körülmény terméke. A valaha a nagy családok munkamegosztásával elvégzett teendőik sokasága — a gyerekfelügyelet, a takarítás, a beteg hozzátartozó gondozása, az alkalmi kertápolás stb. — most fizetett segítőkre vár. Természetesen ilyenekre is szerveződnek szolgáltatók, de — különösen a kevésbé fejlett gazdaságokban, s a kevésbé jól fizetett társadalmi rétegekben — a háztartások szívesebben alkalmazzák a többnyire hivatalosan sehol nem foglalkoztatott, de a szomszédok, barátok, ismerősök által ajánlott, ezért garantáltan megbízható és a profit-orientált cégek alkalmazottainál garantáltan olcsóbb segítőt.

A háztartások sokféle, változó igénye sokféle segítőt szervez egy-egy háztartás köré. Igénybevételük „természetesen” nélkülözi a „foglalkoztatás” mindenfajta formális kellékét. Nincsenek papírok a „felvétélről” és „elbocsátásról” (valójában e kifejezések is csak átvitt értelemben használhatóak); nincs munkaszerződés és felmondólevél. Kialkudott „bér” természetesen van, mégpedig a helyben, s az adott háztartás társadalmi hovatartozásának megfelelően.

E roppant rugalmas „foglalkoztatás” valamilyen szabályozása, bekapcsolása a szervezett gazdaságba több ország — rendszerint óvatos — törekvése.

Az Unió tagországaiban már sokféle kezdeményezés született. Az egyik legkorábbi kísérletben a belga Baudouin Király Alapítvány a munkanélküliek foglalkoztatására egy utalvány (voucher) rendszer bevezetését kezdeményezte.⁶ (*Service Voucher*, 1994). Az évek során sok kísérleti tapasztalat hatására formálódó kezdeményezés mára jelentősen kiszélesedett, s a háztartások keresletét növelő eszközzé vált. A főként franciák által továbbfejlesztett modell azt igéri, hogy a következő öt évben — a becslések szerint — 300 ezer teljes munkaidős állásnak megfelelő foglalkoztatás hozható létre a a jórészt a háztartások által igénybevehető szolgáltatások révén. (Az Európai Unió Bizottságának a luxemburgi értekezlet elé készített előzetes anyaga szerint az utalványokat Belgiumban és Franciaországban „a háztartási szolgáltatásokhoz kapcsolódóan” vezették be.)

Kétségtelen, hogy a háztartások — a maguk igényei szerint — ténylegesen „foglalkoztatók”; különösen ha — mint a jelenlegi munkaerő-felmérések gyakorlatában — az egy órányi jövedelemért végzett munkavégzés „foglalkoztatásnak”, a munkát végző „foglalkoztatottnak” minősül.

Elöléphetnek-e a háztartások a szervezett gazdaság foglalkoztatóivá? Elképzelhető, hogy — egyéb munkahelyek hiányában — ez lesz az egyik megoldás a fejlett világban.

Csak hogy a háztartások kereslete roppant érzékeny a kínálat költségeire; ha a jelenlegi rugalmas megoldások helyébe kívülről diktált szabályok lépnek,

ha a költségek átlélik az elfogadottnak és méltányosnak tekintett határokat, akkor a kereslet visszahúzódhat, akár el is tűnhet.

Úgy tűnik, ennek ismeretében kísérleteznek a franciák és a belgák a munkaerőpiac határainak a háztartások felé tágításával. Frey Mária többször idézett munkájában jól érzékelteti, hogy támogatások nélkül nem remélhető a háztartások keresletének bővülése. (Németországban például a személyi szolgáltatásokban egy munkaóra költsége átlagosan 2—3 szorosa a potenciális fogyasztó nettó órabérének). Franciaországban a különböző támogatási konstrukciók a munkáltatói szerepbe lépő háztartásoknak speciális adóvisszatérítést nyújtanak, ennek egyik eszköze a szolgáltatási utalvány, a service-voucher, ami a munkáltatót feljogosítja az adó jóváírására); csökkentik a munkáltatókat terhelő TB-járulékot; bizonyos esetekben az állam fedezi a munkabér 65%-át, stb.

A szervezett munkaerőpiac kiszélesítésének valódi konkurenciáját a tudatosan adókerülő foglalkoztatások jelentik, a háttérben pedig, ha nem is nyíltan, ott lappang az államok és az állampolgárok dilemmája: mennyire fogadják el az állampolgárok, hogy csak a szervezett gazdaság jogosult a foglalkoztatásra, s ennek növelése érdekében mindenkinek minden jövedelméből adóznia kell?

JEGYZETEK:

- 1 A tanulmány a Dunaholding Alapítvány „Vállalkozás, szociális érzékenység, polgárosodás” című tudományos konferenciájára (1998. okt.9—10.) készült. A tanulmány néhány főbb gondolata a Közgazdasági Szemle 1998. februári számában megjelent. *Változó fogalmak a munka változó világában* című cikkben kifejtettek továbbgondolása. A helyenkénti óhatatlan ismétlésekért az olvasók elnézését kérem. Itt köszönöm meg Frey Mária, Neumann László és Vajda Ágnes szíves segítségét, akik a tanulmány első változatához fűzött megjegyzéseikkel, kérdéseikkel és tanácsaikkal nagyban hozzájárultak mondanivalóm világosabb kifejtéséhez.
- 2 Gary S. Becker közgazdasági Nobel-díjas, a chicagói egyetem közgazdasági és szociológia tanára szerint a magas munkaerő-költségek és az elbocsátások nehézsége merevítik meg az európai munkaerőpiacot, s amíg ezt az „európai betegséget” le nem küzdik, Európa nem tud megszabadulni a magas munkanélküliségtől sem.
- 3 A nemzeti akciótervek benyújtásának 1998. április 15. volt a határideje, aminek — esetenként némi késéssel — minden ország eleget is tett.
- 4 A jelenség régen foglalkoztat, lásd Laky (1987)
- 5 Az Európai Bizottság (1998) áttekintést készített a be nem jelentett foglalkoztatásokról. Mint az összefoglaló tanulmány megállapította: a be nem jelentett munka bármilyen — természete szerint törvényes — fizetett tevékenységet jelent, ami azonban a hatóságoknak nincs bejelentve. A bejelentési kötelezettség a tagállamokban eltérő. A meghatározás értelmében nem sorolhatók ide a bűncselekmények, más oldalról a bejelentés alá nem tartozó munkák sem, például a háztartás-gazdaságban végzett bizonyos tevékenységek.
- 6 A belga szabályok szerint például a háztartásoknak végzett, meghatározott időtartamú alkalmi munkavállalás nem TB-köteles (tehát nem kell bejelenteni) sőt, ha félévnel régebben munkanélkülit, vagy szociális segélyben részesülőt alkalmaznak, az alkalmazót adókedvezmény is megilleti. (Idézi: Frey, i.m. 19. old.)

Az irodalomjegyzéket a tanulmány befejező részéhez csatoljuk. — A szerk.